

Pejin Attila

Magyar helytörténetírás a Vajdaságban

A vajdasági magyar helytörténetírás konjunktúrája

Gyökerek

A történettudomány viszonylag fiatal tudománynak számít, amelynek dinamikus fejlődése során – tragikus félreértések miatt, olykor pedig a tehetetlenkedés, illetve a kisebb ellenállás vonalán történő haladás kényelme következtében – megtörtént az, aminek pedig nem lett volna szabad: a helytörténetírás valahogy kilöködött, egyfajta mostohagyerekként, oldalhajtásként – s mint ilyen, a tudományos élet perifériáján – külön életet kezdett élni, ami a kívülállók szemében látszólag kényszerpálya, vakvágány vagy – hogy egy kicsit vulgárisak legyünk hasonlatainkban – vakbél, amiről pontosan senki sem tudja, mire szolgál, emiatt haszontalannak tartjuk, de azért megtartjuk, és foglalkozni csak akkor kezdünk vele, ha bajt okoz, és ekkor – kioperáljuk.

Valóban ilyen sötét a helyzet? Szerencsére nem. Nem is lehet, hiszen a történetírás hajnalán az első görög történetírók maguk is helytörténészek voltak; a tudomány hőskora, a XIX. század pedig – különösen Franciaországban – elsősorban a helytörténetírásról szólt, hogy aztán az intézményesülés folyamata közben ez a diszciplína egyre inkább háttérbe szoruljon, kikerüljön a hivatásos kutatók érdeklődési köréből, akik ezentúl csak annyit foglalkoznak vele, amennyi feltétlenül szükséges.

Ám a történettudomány annyira szerteágazó (éppen ezért pedig sokféleképpen osztható), hogy nem tűri a merev viszonyulást. Az egész XX. század azokról a kísérletekről szól, amelyek különféle történésziskolákat, műhelyeket próbáltak meg több-kevesebb sikerrel megteremteni, melyek egy része fennmaradt, de többnyire átalakultak, tovább evoluáltak, hogy aztán teljesen másminőségűek legyenek, mint amilyenek eredetileg voltak. Egyik sem tudta azonban kiterjeszteni hatalmát, tekintélyét, befolyását a többire oly mértékben, hogy a történettudomány végre egységesüljön. Ehelyett ma még (mindig) nincs egységes „tolvajnyelve” sem. Ennek a dinamikus, de máig tartó fejlődésnek következtében azonban a tudomány újra és újra felfedezte a helytörténetírást, de bizarr módon került a megnevezést, különféle fedőnevekkel álcázta (a legszimpatikusabb s talán a legelfogadhatóbb – akár egyfajta kompromisszumos áthidaló megoldásként is – a mikrotörténelem). Mindez persze mindenütt általános trend volt, egy fejlődési vonulat, amelyen belül most nekünk meg kellene vizsgálnunk, hol tart ma a vajdasági magyar helytörténetírás, amely megfogalmazás, bár eléggé leszűkítettnek tűnik, még mindig eléggé tág ahhoz, hogy nagyot markolva ne tudjuk kellőképpen kimeríteni ezt a témát. Mindenekelőtt néhány mondat erejéig magával a jelenséggel kell foglalkoznunk, amit az 1990-es évek elejétől nyomon követhetünk, hiszen valóban figyelemre méltó fenoménnal állunk szemben. Pedig ez az elején nem volt ilyen egyértelmű, sőt, 1992-ben a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság a Magyar Szó napilappal közösen értelmiségi kerekasztalbeszélgetéssorozatot szervezett a Vajdaságban *Hogyan tovább a háború után?* címen. A vitaciklus megfogalmazott célja az volt, hogy körbejárja a vajdasági magyarság művelődési életének minél több szegmentumát, feltárja a pillanatnyi állapotot, s kiutat keressen-találjon abból a gödörből, amelybe a háború a jugoszláviai/vajdasági magyar kultúrát (is) taszította. Utólag visszagondolva, az egésznek leginkább talán közérzetjavító szerepe volt, bár a beszélgetéssorozat fő mozgatója, „ideológusa”, Bosnyák István pesszimista megfogalmazása kezdettől fogva rányomta bélyegét ezekre a rendezvényekre, és eleve egyfajta pótcselekvésként kezelte. Válaszolva ugyanis a saját maga által feltett kérdésre, hogy ti. miért a „hogyan tovább a háború után”, és miért nem „hogyan tovább a háború alatt” címen fut az egész, így fogalmazott:

„Azért, mert amíg a háború tart, addig csak a legjobb esetben is vegetálni, úgy-ahogy túlélni lehet – ha lehet –, de semmiképp sem fejlődni, gyarapodni, kiteljesedni. Azért, mert a jelen csak a romlás, a foszlás, a metasztázis férgelével és pondróival terhes, nem pedig az emberi szellem lombba, netán virágba borulásának a rügyeivel is ékes. Azért, mert e rút jelenben moccanni sem tudunk előre, esetleg csak hátra. Azért tehát, mert a háború alatt képtelenség bárminemű továbblépésről beszélni a szellemi élet egészében s egyes résztérsegeiben úgyszintén. Azért, mert a fegyverdörgés és léleknyomorgatás közepette legföljebb csak egy helyben tudunk topogni, s fázósan, kívül-belül dideregve, nem enyhülő egzisztenciális szorongással féltetni azt, ami még van, ami még megmaradt.”¹

Nyilvánvaló, hogy ilyen drámai kijelentéseket csak a mély megdöbbenés, az elkeseredés szokott szülni, s valljuk be, sokunk fejében keringtek hasonló gondolatok; mégis, azt hiszem, még Bosnyák se gondolhatta komolyan, amit mondott, hiszen az általános vélekedéssel ellentétben a háború sohasem tudja teljesen elhallgattatni a múzsákat, esetleg csak leszűkíti működésüket, itt-ott rövidebb, átmeneti szünetre kényszeríti őket. Egy Újvidéken élő magyar értelmiségi két légiriadó között nem igazán tudott holmi alkotómunkára összpontosítani, s az észak-bácskaira is könnyen rátelepedhetett a letargia, a kilátástalanság érzete, az anyagi ellehetetlenülés, s ez visszavett korábbi lendületéből, de teljesen leállítani keveseket tudott. Persze emellett ott volt a menni-maradni örök dilemmája, ami még békeidőben is fel szokott vetődni, hát még ilyenkor, a közvetlen fizikai veszélyeztetettség és az állandó lelki nyomás súlya alatt. Voltak, akik nem viselték el a terhet, s távoztak, ám munkásságuk olyannyira idekötődött, hogy az új közegben sem tudtak vagy akartak váltani, s azóta is témáikkal „ideköszönnék”, aminek csak örülnünk kell, mert így vagyunk igazán erősek és hatékonyak. (Úgy érzem – vagy legalábbis remélem –, hogy a határon átnyúló kölcsönös kioktatás, helyenként vádaskodás csúf korszaka már a múlté.)

Nem tudom felmérni, hogy a ciklus többi tribünjének volt-e konkrét hozadéka; mindenesetre úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a zentainak, amely a helytörténet-kutatás problémáival foglalkozott, igen. Több felszólalást is hallottunk: voltak naiv meglátások, amelyek még mindig egy letűnt kor romjain próbáltak építkezni, nem akarván szembesülni a valósággal; voltak azonban nagyon konkrét megállapítások is, és nemcsak jövőbeli, hanem jelenbeli feladatok megfogalmazására is történtek kísérletek. A helytörténészeket tehát már akkor sem kellett nagyon nógatni, de bizonytalannak ennek a tribünnek a nyomán születtek később olyan kezdeményezések, amelyek némelyike időközben elhalt, mások viszont sikeresen tovább éltek valamilyen formában.²

Természetesen korántsem állítjuk, hogy maga a tribün egyfajta korszakválasztó – netán valamiféle gyújtózsín – lett volna. Mint ahogyan nem volt az a magyar helytörténetírás elkülönülésében sem, de bizonyos mértékben hozzájárult ehhez a folyamathoz. Másrészt viszont az is igaz, hogy a kettő – nem véletlenül – egybeesett, s ha a vajdasági magyar helytörténetírás tulajdonképpeni kezdeteit keressük, akkor azt bizony az 1990-es évek elején találjuk meg.

„Vajdasági” és „vajdasági magyar” helytörténetírás

A korábbi időszakban – leszámítva a ritka kivételeket – nem igazán beszélhetünk vajdasági magyar helytörténetírásról, hiszen ezen nem csak a magyar nyelven történt közlést kell(ene) értenünk, hanem jóval fontosabb ennél, hogy milyen szemléletben íródtak ezek a munkák, milyen témák részesültek előnyben, s ezek hogyan kerültek kidolgozásra.

Először is a kilencvenes évekig – a korábban uralkodó ideológia nyomása alatt – mind a szerb, mind a magyar

helytörténészek opportunizmusa tapasztalható: a kényes témákat kikerülték, elhallgatták, ha pedig ilyenek itt-ott mégis felemlítésre kerültek, akkor kerültek azok nemzeti alapon történő tárgyalását, s a hangsúlyt többnyire az osztályharcra helyezték. Mondanunk sem kell, hogy a történelmi tények olykori elhallgatása, „jobbik” esetben kozmetikázása, egyfajta „közös nevezők” erőltetése nem tett jót helytörténetírásunknak (sem), hiszen káros torzulásokhoz vezetett. A miloševići korszak beköszöntével viszont a másik véglét került előtérbe: a nemzeti szempont, illetve az erre épülő szemlélet; abszurd módon a hely történetét is mindinkább nemzeti szűrőlencséken át kezdték szemlélni. (Ami pedig még sajnálatosabb: már a kutatásokhoz is így fogtak, tehát előítéletekkel terhelve!)³

Az etnocentrikus szemléletmód hatására előtérbe került a magyarság történetének részletezése, míg más etnikumok (s itt elsősorban a szerbekre, esetleg a németekre, bunyevácokra, zsidókra gondolok) marginalizálódtak. Persze hasonló jelenség tapasztalható például a szerb oldalon is.⁴

Nem állítom, hogy ez egyértelműen negatív trend; sőt, bizonyos fokig ez is a járható utak egyike, amennyiben egy-egy településen valaki végül felvállalja a szintézis – etnikai bontás nélkül is – hálátlan és elég nagy erőbefektetést követelő munkáját. Végignézve azonban a szerzők táborán, bármilyen népes legyen is az, nem sok ilyen képességű helytörténészt látok.

Ami viszont egyértelműen pozitív, az a korábban elhallgatott magyar témák felvállalása, amihez eleinte némi merészség is kellett, hiszen nem lehetett tudni, milyen reakciókat fognak majd ezek a munkák kiváltani; gondolok itt elsősorban az 1944-es magyarellenos atrocitásokra.⁵ Szintén nagy hiánypótlás volt az első és a második világháborús katonai veszteségek helyi szinten történő kutatása, korábban ugyanis csak a fasizmus áldozatait írták össze, így viszont lehetővé vált, hogy felmérhessük, a két világháború okozta teljes emberveszteségek milyen következményekkel jártak egy-egy település további fejlődését tekintve. Az identitástudat egyik korábbi összetevőjének, a vallásnak, az egyházhoz való kötődésnek újrafelfedezése népszerűvé tette a hitközségi monográfiák, illetve a plébániák történetének kutatását is.

Településmonográfiák

Ugyancsak nem lehet nem észrevenni, hogy éppen ebben az időszakban jelent meg néhány település – Magyarkanizsa, Zenta, Topolya, Bezdán – monográfiája. Jelzésértékű ez is, hiszen a helytörténetírás koronázatlan királyáról van szó. (Persze a klasszikus műfajok, mint pl. az iskolatörténet vagy az üzemtörténet továbbra is népszerűek, s evidens, hogy a kutatók-szerzők továbbra sem szívesen vállalnak fel gazdaság- vagy társadalomtörténeti témákat.)

A településmonográfia eléggé problematikus műfaj, különösen ha nincs kellőképpen definiálva; nem azonos ugyanis a község, a város, illetve a falu történeti monográfiájával, ti. helyismereti, nem pedig helytörténeti keretbe foglalja a korábbi kutatások eredményeit, és kísérletet tesz ezek szintézisére. Az eddig megjelent monográfiák között mindkét kategóriára találunk példát, bár úgy vélem, az általános trend inkább a helyismereti monográfia felé hajlik. Mivel az ilyen munka szerteágazó, többféle ismeretet követel, általában többszerzős kötetekről van szó, ami önmagában még nem lenne baj, de ha kritikusan megvizsgáljuk a magyarkanizsai, a zentai vagy a topolyai példákat, láthatjuk, hogy mindenütt hiányzott egy tekintélyt parancsoló, avatott kezű szerkesztő, ezért a máig megjelent monográfiák egyike sem tekinthető átfogó szintézisnek, inkább csak kísérleteknek, lazán vagy még lazábban (vagy egyáltalán nem) szerkesztett tanulmányköteteknek.⁶

Nem kellene azonban arra a következtetésre jutni, hogy ezek a monográfiák felesleges vállalkozások voltak, hiszen sok haszon származott-származik belőlük. Először is: e kiadványok nyomán megmutatkozott, hogy egy-egy település esetében mely témáknál van még tennivaló; melyek azok a kérdések, amelyeket a jövőben még tisztázni kellene. Másodsor: nagyon hiányoztak ezek a könyvek, amit az is mutat, hogy nagyon gyorsan elfogytak, s még mindig keresik őket. Harmadsor: mivel általában több kötetesre tervezett monográfiák első kötetei jelentek meg eddig, mód van arra, hogy a további kötetek kiadásánál már ne kövessük el a korábbi hibákat.

Kereslet és kínálat

Bár rendkívül nehéz a tájékozódás, aki egy kicsit is érdekelt a helytörténetírásban akár szerzőként, akár olvasóként, rögtön érzékelheti, mennyire megszorodott az ilyen jellegű kiadványok száma. Egyáltalán nem túlzás tehát a helytörténetírás konjunktúrájáról beszélni.

Külön tanulmányt igényel feltárni azokat az okokat, amelyek hozzájárultak a helytörténet mai népszerűségéhez: háború, identitászavar vagy egyszerűen csak hiánypótlás – mint mindig, itt is valószínűleg mindez együttesen hatott íróra és olvasóra egyaránt. Mi itt most csak néhány mondat erejéig térnénk ki erre a kérdésre.

Evidens például, hogy bár a történelem nemcsak háborúkról szól, érthetően a háború az, ami az átlagember figyelmét leginkább felhívja a történelemre mint fejlődési folyamatra, hiszen a látványos műszaki újításokon túl a háború az, amely tragikus következményei – emberáldozatok, anyagi romlás, határmódosítások – miatt leginkább és igencsak drasztikusan ráébreszt bennünket a történelmi idő jelenlétére. Emiatt kétféle viszonyulás jelentkezik: a felfokozott érdeklődés, másrészt viszont megrendül a történelmi fejlődésbe vetett hit, ezzel párhuzamosan erősödik a szkepszis, hogy ez a történelem hitelesen megismerhető. (Hiszen maga a háború is különféle érdekek eltérő értelmezése miatt robbant ki.)

Az ország háború közepette történő széthullása, egy ideológia, illetve az erre felépült rendszer kudarcá óhatatlanul magával hozta a vajdasági magyar értelmiségi és nem értelmiségi önvizsgálatát, identitásválságát, az értékrendek átrendeződését. Az addig elfojtott, nemzetben való gondolkodás (és érzés!) emiatt újra „divatba jött” egyrészt mint reális szükséglet, másrészt pedig a térségben tomboló nacionalizmusok által is generált jelenség. Ehhez nyújtott keretet és tartalmat egyaránt az anyaországban is mindinkább ébredező-erősödő történelmi emlékezet, amely a különféle nagy évfordulók – millicentenáriumi, szabadságharc vagy 1956 éppen most aktuális évfordulója stb. – alkalmával kapott-kap mind nagyobb hangsúlyt, ami csak kisebb mértékben értelmezhető az európai csatlakozást ambivalensen megélt összmagyarság spontán reakciójaként, inkább tudatosan felvállalt politikai trend a maga káros vadhajtásaival, de itt-ott már megmutatkozó pozitív hatásaival is. A vajdasági magyarság azonban nem csupán receptora és haszonélvezője volt ennek a törekvésnek (lásd az alkalmi ünnepeket, megemlékezéseket, kiadványokat, folyóiratok tematikus számait, hírlapmellékleteket), hanem az értelmiség egy része tevékenyen is megpróbált helyi sajátosságokkal, adalékokkal szolgálni, s itt a helytörténészeknek fokozottabb szerep, egyidejűleg pedig az olvasótábor nagyobb figyelme jutott.

A nemzeti önazonosság felerősödése mellett tapasztalhattuk még egy kötődés – mégpedig a lokális – felértékelődését. Ez szintén az ország, illetve a volt politikai rendszer széthullásával magyarázható; a vajdasági magyarság nem igazán tudott (mindmáig sem igazán tud) alkalmazkodni az újonnan előállott helyzethez, az újabb meg újabb hatalmi struktúrákhoz, amely sajnós – bármilyen politikai felállás is időszerű pillanatnyilag – még mindig terhelt a szerb nacionalizmustól. A magyarság az ilyen struktúrák céljaival természetesen nem tud azonosulni, velük közösséget vállalni, ezért mikroközösségeibe zárkózik, bár ezt csak azokon a településeken teheti meg, ahol többségben él, vagy olyan területen, ahol nagyobb tömbben található meg. A lokális kötődés

erősödésével párhuzamosan fokozódik az igény a hely múltjának megismerése iránt is, akár aktívan (kutatóként), akár passzívan (olvasóként).

Persze nem foghatunk mindent a háborúra: a szerzők zöme akkor is írt volna, ha nincs háború vagy pánmagyar önvizsgálat. A helytörténetírás számukra tehát nem pótcselekvés volt, esetleg csak önvédelmi eszköz, vitathatatlan azonban, hogy fokozottabban a kutatott témáknak szentelheték idejüket, ami bővebben állt a rendelkezésükre, mint normális időkben, hiszen a pénztelenség és olykor a reménytelenség állapotában számukra néha ez látszott egyedül értelmes dolognak.⁷ Amióta befejeződött a háború, a helytörténeti kiadványok száma nem hogy csökkent volna, hanem még gyarapodott is, ami újólág bizonyítja, hogy a helytörténet konjunktúrája nem csak háborús jelenség volt. Nem beszélhetünk egyfajta inerciáról sem, hiszen immár új szerzők is jelentkeznek. A helytörténet iránti érdeklődés minden környezetben mindig is jelen volt, de úgy látszik, nálunk most jött el igazán az az idő, amikor – reméljük, egyre javuló színvonalon – kielégülhet.

Helytörténész-műhelyek, -fórumok, publikálási lehetőség

Végül, de nem utolsósorban, a helytörténetírás konjunktúrájában vitathatatlanul nagy szerepet játszott az eddig rendszeresen érkező magyarországi támogatás, amely lehetővé teszi a kéziratok kiadását a kis kiadók révén is. Ezek többnyire éppen azok a helytörténeti műhelyek, amelyekbe a kutatók-írók tömörülnek: Zentán a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre, Szabadkán a Bácsország című folyóirat, illetve az Életjel köré csoportosulók vagy a tóthfalusi Logos Grafikai Műhely.

Sajnos, valódi műhelymunka még mindig nem bontakozott ki, a kötődések elég lazák, olykor csak alkalmiak, ezért talán indokolatlannak is tűnik műhelyekről beszélni, s inkább a „fórum” lenne a található kifejezés, hiszen a felsorolt helyeken minden szerző elsősorban kiadót keres magának, amely hajlandó megjelentetni soron következő írását. Én úgy pontosítanék, hogy inkább potenciális műhelyekről van szó, ahol csak idő kérdése, mikor teremtődik meg az igény más tevékenységi formák iránt is az írói exhibicionizmuson túl. Egyelőre ugyanis még csak itt tartunk. (Most még. Bizonyíték erre a hangzatos nevű Vajdasági Magyar Történelmi Társulat, amely megalakulásán kívül semmi egyebet nem produkált. Mert még nem jött el az idő.) A Bácsország című honismereti folyóirat önmagában is alátámasztani látszik az érdeklődés fokozott jelenlétét. Kezdetben a szabadkai székhelyű Szabad Hét Nap hetilap mellékleteként indult, majd egy ottani nyomdatulajdonos felkarolván az „ügyet”, önálló életre keltette. Ma egy pazar kiállítású magazint vehet kezébe az olvasó, amelynek szerkesztése, tördelése, de főleg tartalmi színvonala még eléggé problematikus, de állandó javulás figyelhető meg, tehát fejlődőképes, immár több éves fennállása is reményt keltő.⁸

Ki kell emelni, hogy még a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre sem számít igazi műhelynek, pedig a legnagyobb hagyományokkal rendelkező ilyen társaságról van szó. Az 1960–70-es években, amikor fénykorát élte, az egyesület tagjai még nemcsak kutatók és „kéziratgyártók” voltak, hanem közülük jó néhányan valóban csak érdeklődők, s a helytörténet, a helyi hagyományok ápolásának egyéb formáiban jeleskedtek. Ma a kör kimondottan csak kiadói tevékenységgel foglalkozik, ami – nehezemre esik kimondani – nagyfokú visszafejlődésnek tekinthető.

Pedig a helytörténészek számára nagy szükség lenne egy olyan intézetpótló műhelyre, amely a publikálási lehetőség felkínálása mellett módot találna a továbbképzésre (szemináriumok, tanácskozások, tanulmányi kirándulások) és talán az utánpótlás nevelésére is. Miért is?

A problémákról és a megoldásokról

Profik és műkedvelők

Nincs szándékom komolyabban belemélyedni ennek a kérdésnek a taglalásába, hiszen nem vajdasági (magyar) specifikum, hogy helytörténet-kutatással elsősorban műkedvelő történészek foglalkoznak. A hivatásos történésztársadalom általában előszeretettel (s nem minden gonoszodó szándék nélkül) szokta a helytörténészek fejére olvasni munkájuk hiányosságait, miközben elfelejti, hogy ő maga – különböző okok miatt – önként mondott le az ilyen jellegű tevékenységről. Eközben pedig – minő ellentmondás! – a makrotörténeti kutatások során ezek a kutatók igen gyakran a lenézett, lebecsült irodalomhoz kénytelenek fordulni.

A helytörténészek táborának tulajdonképpen elit alakulatát képeznék azok a történész-muzeológusok és levéltárosok, akik rendes napi tevékenységük mellett időt szakítanak-találnak a kutatómunkára is. Ilyen tekintetben hasonlóak a műkedvelő helytörténészekhez, hiszen ők is majdhogynem másodállásban (sok esetben pedig éppen így) kutatnak, egyfajta átmenetet képeznek tehát profi és amatőr között. Alapvető különbség viszont (s ez nagy helyzet-professionális előny), hogy többnyire történelmet tanultak, tehát (elvileg) elsajátították azokat a módszereket, amelyek lehetővé teszik a történelmi források feltárását, rendszerezését, kiértékelését, illetve a végtérmet: a kézirat megformálását. Az ő soraikat erősíthetnék a történelemtanárok is, hiszen képzésük ugyanolyan, mégis – rejtély, miért – közülük mostanság valóban ritkán kerülnek ki helytörténészek.

Ilyen formán tényleg a műkedvelőknek jut ma többnyire a döntő szerep itt, a Vajdaságban is, különösen ha a magyar nyelvű helytörténetírásról beszélünk. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy ezeknek a kutatóknak a többsége csak nyugdíjaztatása után tudja igazán az idejét ennek a tevékenységnek szentelni, hiszen a kutatóhelyek – levéltárak, múzeumok – munkaideje a kutatóéval megegyező, így az évi szabadságon kívül dolgozó ember számára szinte lehetetlen, hogy intenzívebb kutatómunkát végezzen. (De azért talán megérne egy körkérdést lefolytatni a fiatalabbak körében, hogy ténylegesen feltárhassuk, mi az oka annak, hogy távol maradnak a helytörténet-kutatástól: az előbb említett időbeli összeegyeztetetlenség, avagy az érdeklődés hiánya az ilyen témák iránt!)

Ami viszont a legnagyobb nehézséget okozza, az – mint az előbbieken már hangsúlyoztam – a helytörténet-kutatás intézményes háttérnélkülisége, vagyis nincs programozott, célirányos kutatás, nincs elszámoltatás, mindenki azt, akkor és olyan szinten kutat (és publikál), ahogyan akarja, nem alakul ki tehát felelősségtudat sem az ilyen kutatások iránt. De ha lenne is valamiféle igény (s akarjuk remélni, hogy van ilyen) továbbfejlődésre, nincs módszertani központ vagy intézet, amely útmutatóval szolgálna.⁹

Ezt a kérdést éppen a magyar helytörténet-kutatás konjunktúrája veti fel. Az, hogy ilyen jellegű munkák az utóbbi időben nagy számban jelentek meg, egyrészt örvendetes, mert végre valakik valamit letesznek az asztalra, amit el lehet olvasni, meg lehet bírálni, és ha kell, újra vagy tovább lehet írni. Ellenben az is tény, hogy ezen kiadványok igen jelentős hányada nem felel meg a komolyabb szakmai elvárásoknak. Mindannyian tudjuk, hogy a tudományosság hiányáért nem a háború és a perspektívanélküliség állapota okolható, hiszen a műfajra ez mindig is jellemző volt, ám mindenképpen jó kibúvó és szerzői mosakodásokhoz remek alapot nyújtó alibi (és öngazolás) volt ahhoz, hogy egy-egy szerző kijelenthesse: örüljete, hogy egyáltalán kutat és ír valaki ilyen állapotok közepette! Úgy véljük azonban, eljött az idő, amikor esetleg még tovább lehetne lépni, s a helytörténeti kutatásokat módszeresebbekké, tudományosabbakká tenni. Most csak néhány olyan módszertani hibára hívnám fel a figyelmet, amelyek legtöbb munkánál markánsabban kimutathatók.

Egyes módszertani hibákról

Sokan már a témaválasztásnál megbuknak. Az amatőr kutatók ugyanis, akiket intézményes kötelezettségek nem sarkantyúznak, általában lehorgonyoznak egy-egy témánál (életműjelenség), nem váltanak szívesen, ebben merülnek el néha a legaprólékosabb részletekig, ami önmagában még nem jelent gondot, hiszen az ilyen szakosodásnak is megvannak az előnyei, ha ugyan az elmélyülést szolgálja; sokkal nagyobb baj, hogy a legtöbb ilyen aprólékoskodás öncélúvá válik. Ott van azonban a másik véglet, amikor a kutató nagyobbat markol, mint amennyit feldolgozni képes, elveszik az adatok tömkelegében, s ennek következtében születnek a komolyabb rendszerezési szándék nélkül megírt krónikák.

A kutatómunka szakma, amit valamilyen – legalább kezdetleges – szinten bárki elsajátíthat. A bibliográfiai tájékozódás, a források feltárása és értelmezése mind olyan lépések, amelyek segítségével történelmi tényeket ismerhetünk meg, s itt nincs különbség makrotörténelem és helytörténet között. Sajnos, nem ritka az olyan eset, amikor a helytörténet-kutató eleve még azt sem tudja, hogy előtte már mások is foglalkoztak az általa kutatott témával. Nagyon gyakran előfordul az is, hogy a kutatók kritikátlanul használnak fel nemcsak levéltári forrásokat, hanem a témát feldolgozó publikációkat is, pedig többek között éppen a forráskritika teszi tudománnyá a történetírást.¹⁰

Sorolhatnánk persze még hibákat, amelyek a vajdasági magyar helytörténetírásban (is) rendre észrevehetőek, de ez a mostani helyzetben – amíg nem tudunk felkínálni valamilyen módszertani központot a továbbfejlődni szándékozókra – okoskodásnak, kioktatásnak tűnhet. Van azonban egy olyan hiányosság, ami nagyon szemet szúr, és amit a kiadók könnyen elháríthatnának, ha akarnák. A szerző ugyanis – miután megírta munkáját – a kéziratot a kiadónak adja le, aki köteles (lenne) azt kellőképpen gondozni. Más műfajokhoz nem tudok hozzászólni, a helytörténeti kiadványoknál azonban evidens, hogy többségüknél ez a fajta „gondoskodás” elmarad. Miért?

Tény, hogy e kiadványok egy kisebb hányadát maguk a szerzők jelentetik meg; ehhez csupán némi pénzt (esetleges támogatókat) meg nyomdát kell találni. Ma már ugyanis a számítógépes szövegszerkesztés lehetővé teszi, hogy a kéziratot szinte nyomdakész állapotban adhassuk át a nyomdának. Ilyenkor a szerzői megfontolásoktól, illetve lelkiismerettől függ, igényt tartunk-e valamilyen kontrollra. (Sajnos, ilyenkor történik meg, hogy a kézirat még egy egyszerű nyelvi korrektúrán sem esik át.) Elmondható azonban, hogy a helytörténeti írások megjelentetését az utóbbi években – elsősorban alapítványi támogatásoknak köszönhetően – főleg a „kis” kiadók vállalják fel. Ez sem jelent önmagában komoly továbblépést, a kis kiadók ugyanis nem rendelkeznek kellő számú gárdával, amely egy-egy szöveget kellő módon „tisztába tehetne”. Marad a külmunkatársak alkalmazása, amit a különféle támogatások elvileg lehetővé tesznek, a gyakorlatban azonban ezek a támogatások még a nyomdaköltségekre sem elegendőek. Ha a kis kiadó rendelkezik saját eszközzel, másrészt pedig igényes munkát akar végezni, és emiatt nem takarékoskodik, akkor – megint csak elvileg! – egy tisztességesen előkészített, megformált és nyomtatott könyvet veszünk majd a kezünkbe. Végül pedig, de nem utolsósorban, itt van az egyetlen nagy kiadóházunk, a Forum, amely az utóbbi időben helytörténeti kiadványokat is felvállalt, de amely sok tekintetben osztozik a kis kiadók sorsában.

És itt végre most visszatérnék arra a hiányosságra, amely elsősorban a szerző lelkén szárad, de amelyet a kiadó is korrigálhat: történeti kiadvány ugyanis nem jelenhet meg forrás- és irodalomjegyzék nélkül!¹¹ Gondoljunk csak például Kalapis Zoltán egyfajta életművére, az Életrajzi kalauzra, amely valóban kapitális munka, gazdag és elvileg megkerülhetetlen adatbázis; amelynek jellegénél fogva nélkülözhetetlennek kellene lennie nemcsak a helytörténetészek, hanem más profilú kutatók számára is.¹² Mégis megtörténhetett – pedig hát a Forum Könyvkiadó adta ki –, hogy a felhasznált források feltüntetése nélkül jelent meg, ezért olyan könyv, amire azt szoktuk mondani, hogy „csak” jó kiindulópont a további kutatásokhoz. Akkor most miért is van ez így? Valamiféle megalkuvásból? Igénytelenségből? Vagy csak nagyvonalú lazaságból, trehányaságból? Vagy éppen a műfaj lebecsülése miatt? A felelősség itt már valóban megosztott: mind a kiadó, mind pedig a szerző „terhelhető”. (És sajnos Kalapis több könyve is hasonló hiányosságokkal terhelt, nem feltétlenül csak az ő hibájából.)¹³ A kiadó felelőssége azonban, úgy gondolom, jóval nagyobb, hiszen elsősorban az ő érdeke (ha már kiad), hogy a nyomdából mind szakmai, mind könyvészeti szempontból minél kifogástalanabb „termék” kerüljön ki.

A kutatóhelyek kutathatatlanságáról

Szívesebben beszélnék-írnék kutathatóságról, de tény és való, hogy ha a helytörténész bemegy egy vajdasági levéltárba vagy múzeumba, akkor az ott őrzött fondokban, gyűjteményekben nem mindig tud elsődlegesen tájékozódni, legtöbbször ugyanis hiányoznak az alapvető segédletek, amelyek ezt lehetővé tennék. Sajnos ez egy olyan hiányosság, amelynek elhárítása az adott intézményekre tartozik, és mi, kutatók, csak reménykedhetünk abban, hogy a számítógépes adatfeldolgozás idővel komoly változásokat hoz e téren is. Egyelőre örüljünk, hogy ez a könyvtárakban már megtörtént, és az első lépés – a szakirodalmi tájékozódás – nem ütközik ilyen nehézségekbe.

Az anyagi háttér

Ezt a problémát nem kerülhetjük meg vajdasági magyar viszonylatban sem (sőt itt ez fokozottan jelen van). Mivel helytörténet-kutatással mindmáig zömmel műkedvelésből foglalkoznak, hiányzik az intézményes háttértámogatás mind a kutatási folyamatot, mind pedig az eredmények közzétételét tekintve. Érvényes ez, sajnos, azokra a hivatásosokra – s itt elsősorban levéltárosokra, muzeológusokra kell gondolnunk –, akik helytörténet-kutatásra adják a fejüket, de akiknél szintén hiánycikk az ehhez szükséges támogatás, hiszen intézményeik közmondásosan „feneketlen zsákok”, másrészt elsődleges feladatuk nem a kutatás, hanem a gyűjteménygyarapítás, illetve -feldolgozás, és csak a legvégén (ami gyakorta elmarad) a publikálás. Emiatt sok kutatási eredmény csak kéziratban marad, asztalfiókokba süllyesztve, s bizonyára jó néhány közülük végleg elveszik számunkra. Amikor tehát valamiféle konjunktúráról beszélünk, csakis a „végtermékek” száma alapján tehetjük ezt.¹⁴

Éppen ezért örömdetes, hogy az anyaországi támogatás néhány formája az utóbbi másfél évtizedben változtatott ezen a helyzeten. Elsősorban az Illyés Közalapítvány, illetve a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által kiírt pályázatokra gondolok itt, amelyek lehetővé tették egy többlépcsős tervezést, amellyel ha élni tudtunk, biztosíthattuk a kutatás költségeit, a szerzői tiszteletdíjat (kéziratelőkészítés), valamint a kézirat kiadását is. Persze mint minden rendszernek, ennek is vannak hiányosságai, de vitathatatlanul sokat lendített a helytörténetkutatás és -írás ügyén; mindenekelőtt perspektívát nyújtott számunkra, s kiemelt bennünket a teljes kiszolgáltatottság áldatlan helyzetéből, amelyben a helytörténészek addig tengődtek. Aki tehát ezzel a lehetőséggel élni tud, tervszerű, folyamatos munkát végezhet, emellett nincs többé arra sem gondja, hogy kézírata esetleg kiadatlan marad. (Természetesen ez akkor érvényes, ha egy elfogadható szinten műveli a helytörténet-kutatást és -írást.)

A hely, amelynek történetét kutatja, sajnos többnyire továbbra sem igen kényezteti a helytörténészt, pedig ezt joggal várhatnánk el tőle. Sőt, elsősorban tőle. Persze, vannak dicséretes kivételek, amelyek azonban erősítik a szabályt. Sok egyéb ok közrejátszása mellett számolnunk kell a politikai tényezővel, vagyis az önkormányzatok hozzáállásával a nemzeti, illetve a lokális érdekekhez, általában ez utóbbiak kárára, s ettől függ persze az is, milyen mértékben támogatják a lokális értékeket, mint amilyen az adott hely ismerete, története. Érvényes ez sajnos az Észak-Bácskában található, kis számú ún. „magyar önkormányzatra” is, bár az utóbbi években bizonyos kedvező irányú trend itt is tapasztalható.

Mindenesetre az alapítványi támogatottság nagyobb önbizalmat ad, hogy a hiányzó eszközök pótlásához a kutató-szerző további forrásokat keressen akár helyben, akár másutt. Mindez világossá teszi számunkra, hogy az előbbieken ismertetett háttér biztonsága is fontos tényezőként jelentkezett a helytörténetírás konjunktúrájában.

Terjesztés

Amikor egymás után alakultak meg a kis kiadók, illetve már meglevő intézmények ilyen tevékenységet is felvállaltak, valahogy elfelejtettük, hogy a kiadók feladata nemcsak a kéziratok megjelentetése, hanem a terjesztés is. Még a Forum sincs jelen mindenütt, a többiek azonban szinte sehol; kiadványaikhoz szinte lehetetlen hozzájutni, hacsak nem egy-egy könyvbemutató alkalmával, s örülhetünk, ha egyáltalán értesülünk egyes helytörténeti munkák megjelenéséről. Itt ugyanis szembesülnünk kell még egy problémával, amely a kiadás alkalmával felmerül, ez pedig a példányszám. Mivel a helytörténeti munkák zöme szponzorok vagy alapítványi támogatás segítségével jelenik meg, a példányszám általában 300–500 körül mozog. Ha ebből kivonjuk a köteles példányokat, valamint a szerzői és egyéb tiszteletpéldányokat, nem is olyan sok marad. Emiatt is megtörténhet hát, hogy mind a témát figyelemmel kísérni szándékozó kutató, mind pedig az olvasóközönség egy része hoppon marad, különösen egyes népszerű témák feldolgozása vagy településmonográfiák esetében.

Tennivalók

Miután az előzőekben felvázoltam a vajdasági magyar helytörténetírás megjelenésének körülményeit, ezen belül egyes jelenségeket, törekvéseket, problémákat, hiányosságokat, úgy illik, hogy egy kicsit a jövőbe is előtekintsek, s megfogalmazzak néhány olyan feladatot, tennivalót, amelyek elvégzése nélkül – úgy vélem – minden a régiben marad, pedig jó lenne továbblépni. Mindenekelőtt jó lenne az intézménynélküliség állapotán változtatni, s végre egy olyan szellemi-módszertani központot működtetni, amely:

- információs-dokumentációs központként szolgál a helytörténészek számára (nyilvántartást vezet a kutatókról, munkásságukról, s ezt hozzáférhetővé teszi számukra),
- továbbképzési lehetőségeket-módozatokat kínál fel számukra (nyomtatott útmutatások, szemináriumok, előadások, tanácskozások) mind módszertani kérdésekben, mind pedig egy-egy választott téma jellegéből adódó nehézségek-buktatók áthidalására,
- projekteket dolgoz ki (bibliográfiák, repertóriumok, olvasókönyvek, kronológiák), s ezek megvalósításába bevonná a közreműködni szándékozó helytörténészeket.

Kettős feladatot kellene tehát teljesíteni: foglalkozni a helytörténészekkel, de magával a helytörténettel is mint tudományággal. Hiszen ha belegondolunk, az utóbbival érdemében nem igazán törődtünk, s ha voltak is ilyen irányú kezdeményezések, azok is inkább csak ad hoc előadások, tanulmánykísérletek, „bibliográfiacsírák” voltak kellő szerzői mosakodás kíséretében.¹⁵ Pedig hát végső ideje, hogy a teljesség igényével elkezdjünk és be is fejezzünk valamit, és hogy kellő önbizalommal, felelősséggel álljunk hozzá az általunk felvállalt feladathoz. A konjunktúrát ugyanis dekonjunktúra szokta követni, s féltő, hogy ez történik a helytörténet-kutatás esetében is.

Van, ami már elkezdődött. Pillanatnyilag folyamatban van egy helytörténeti bibliográfia összeállítása; reménykedjünk, hogy ezúttal nemcsak elkezdődik valami, hanem be is fejeződik, annál is inkább, mert az ilyen bibliográfiák tükrében láthatjuk igazán, hol is tart ma a vajdasági (magyar) helytörténetírás. Végül pedig örvendetes az is, hogy körvonalazódni látszik az intézményes háttér is a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet keretében. Vannak tehát biztató jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a jövőben az előzőekben említett hiányosságokat túlhaladhatjuk, de az is biztos, hogy mindez még csak a kezdet.

¹ Hogyan tovább a háború után? A JMMT és a Magyar Szó tribünciklusának dokumentumai 1992/93. Újvidék, 1993, Jugoszlávai Magyar Művelődési Társaság – Magyar Szó, 7–8.

² Uo. 103–116. Talán nem véletlen, hogy éppen ebben az időben került sor több településmonográfia megírására és kiadására. Az akkor „információs központként” nevezett egyfajta központi műhely ötlete egy időre elült, majd különféle formákban kísérletek történtek megvalósítására; most viszont már úgy tűnik, konkrét és végleges formában – mégpedig egyfajta módszertani központként – körvonalazódik.

³ Egy viszonylag friss (és elrettentő) zentai példa, amelynek jómagam is szereplője voltam: Petar Terzić egyházközségi monográfiája (Crkva svetog Arhangela Mihaila u Senti 1751–2001. Senta, 2001). A szerző kérésére elvállaltam a helytörténeti bevezetés megírását arra gondolván, hogy így a könyv talán mentes lesz az olyan minősítésektől, amelyek a korábbi szerb történetiszemléletből fakadtak, s amelyekből a szerző esetleg táplálkozott volna. Nos, ez a szándék hiábavaló volt, mert egyéb fejezetekben Terzić mégsem tudott úrrá lenni ezen a készleten, s így történt meg, hogy ezen fejezetek bizonyos részletei ellentmondanak a történeti bevezetőben leírtaknak. Ami ebben külön tragikus: hogy a szerző talán nem is érzékelte az így előállt helyzet fonák voltát!

⁴ Nem mentség, de mindenesetre magyarázatul szolgál az a tény, hogy a „nemzeti makrotörténetírások” peremvidéken élünk, magyarok és szerbek egyaránt, ezek befolyása pedig vitathatatlanul kimutatható az itteni helytörténetírásban is. Itt elsősorban arra gondolok, hogy a nemzeti makrotörténelmeket írók is elég szelektív forrásbázis alapján tevékenykednek vagy szándékosan, vagy nyelvismeret híján. De a források interpretációjának módja is hagy még némi kívánnivalót; elég, ha A. Sajti Enikő egyik legutóbbi munkáját forgatjuk (Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004.), amely az újabb keletű korszakfeldolgozások között az egyik legobjektívebbnek tekinthető annál is inkább, mert nagyban támaszkodik jugoszláviai forrásanyagra is, és mégis: egy-egy mondatból markánsan kiütközik a nemzeti rokon-vagy ellenszenv kinyilvánítása, ami – túl a könyv vitathatatlan értékein – bocsánatos bűnnek számít, de nélküle a tudományosság még többet nyert volna. Persze, valaki joggal megjegyyezheti, hogy a szerb történetírás ehhez képest több lóhosszal lemaradt a szemléletváltásban, de ne feledjük, hogy a szerbek most élik a maguk Trianonját, mi pedig már nyolc évtizede túl vagyunk rajta.

⁵ Az 1944-es áldozatok számbavétele egyébként jó példa az etnikai hovatartozásból fakadó szemléletmód burjánzására. Csorba Béla egyik írásában (A helyi monográfiák készítésének jelentősége és nehézségei. Aracs, IV. évf. 1. (2004) sz. 80–84.) a téma kutatásával kapcsolatban felsorolt „csapdák” között említi, hogy mennyire hajlamosak vagyunk kritikátlanul minden saját áldozatunkat „ártatlannak” minősíteni.

⁶ Ezzel kapcsolatban persze felmerül annak kérdése, nem volna-e célszerűbb, ha csak egy szerző vállalná el az ilyen monográfiák megírását. Erre is volt példa (érthetően itt elsősorban a falvak, kisközségek történetéről lehet szó), de itt ütközik ki leginkább az ilyen munkák krónikaszerűsége, melyekben a szerző többnyire az adatok időrendben történő felsorolására hagyatkozik (sokszor azonban még a kronológiája is zavaros), azok elemzésére, értelmezésére már nemigen vállalkozik. Ilyen pl. Dobai József: Torda krónikája I–III. (1982, 1990, 1998), de az egyébként sok tekintetben kiemelkedő teljesítménynek számító Bezdán története I–III. (1993, 1999, 2001) is, amelyet Balla Ferenc és Balla István írt.

⁷ Ezek az idők mindenesetre hozzájárultak ahhoz, hogy aki hivatásszerű kötődést érzett a történelem iránt, szakmailag felnőtté váljon, azaz érthetőbbé váltak számára bizonyos múltbeli események. Hiszen nemcsak a jelent nehéz megérteni a múlt ismerete nélkül: ez visszafelé is érvényes.

⁸ Az itt publikáló szerzőknek próbál műhelyt felkínálni a Bácsország Honismereti Társaság, amelynek még nincs semmilyen múltja, eredményekről tehát nemigen beszélhetünk; kívánjuk viszont, hogy hosszabb életű legyen, mint a korábbi hasonló asszociációk.

⁹ Olyan intézmény kell azonban, amely oktat és nem kioktat; amely toboroz és nem elriaszt; amely a kutatók

munkáját „kezeli”, és nem lekezeleli; ahol a továbbfejlődés lehetőség, nem pedig kényszer. Mert ne feledjük: az intézeti háttérnélküliségnek voltak/vannak előnyei is, mint például a témák kötetlenebb megválasztása, a kenyéradó gazda hiányából adódó szabadság stb.

¹⁰ Más dolog az, ha tudomásunk van egyes alpművek létezéséről, de valamilyen – leg- többször anyagi – okból nem tudunk hozzáférni, ezért kénytelenek vagyunk valamilyen „pótanyaghoz” jutni, hogy azért valamennyire mégis tájékozódhassunk a témáról; ez különösen akkor történhet meg, ha valamely helytörténeti kérdést tágabb szövegkörnyezetben kívánunk elhelyezni.

¹¹ Stílusos, hogy lábjegyzetben szóljunk a lábjegyzetekről, melyek hiánya egy helytörténeti munkában önmagában bocsánatos bűn, hiszen azon túl, hogy a helytörténészek zöme műkedvelő, közönségük is az. Persze, jó lenne meggyőzni a szerzőket, mennyire szükséges minden szempontból ez a „többletmunka”, s egyszer talán ezt is megérjük, most azonban annak is örülhetünk, ha a könyv végén valamilyen hevenyészett irodalomjegyzéket találunk.

¹² Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból I–III. Újvidék, 2002, 2003, Forum Könyvkiadó.

¹³ Más természetű az a mulasztás, amit például Valkay Zoltán könyvének találhatunk (Zenta építésze. Újvidék–Zenta, 2002.), s amely szintén a Forum „gondozásában” jelent meg. A kiadó ugyanis a tipográfiai formálást szinte teljes egészében ráhagyta a szerzőre, ami az egyébként kiváló kéziratot helyenként áttekinthetlenné tette. Szabály, hogy a szerző a kézirat műszaki szerkesztésére vonatkozóan tehet javaslatokat, de annak tényleges nyomdai előkészítése nem az ő dolga. S itt megjegyzem, hogy nem a Forumot akarom mindenáron bírálni, hanem felhívni a figyelmet arra, hogy egy nagy kiadó működése példamutató kellene hogy legyen még akkor is, ha az utóbbi években neki is gondokkal kell küzdenie (pl. káderhiánnyal). Kitől tanuljanak, kire nézzenek fel ugyanis a kis kiadók, ha nem a „nagy testvérré”?

¹⁴ Persze, mindig voltak (s lesznek) kiváltságosok vagy jól helyezkedők, illetve olyanok is, akik a helytörténetírásán kívül az önmenedzseléshez is értenek. Számuk azonban elenyésző a többiekéhez képest, ezenkívül kedvező megjelenési lehetőségük nem mindig párosul tárgyi-szakmai hozzáértéssel.

¹⁵ Kalapis Zoltán tett legutóbb érdemi kísérletet arra, hogy felvázolja a vajdasági magyar helytörténetírás pillanatnyi helyzetét. Írása remek kiindulópont – de nem több! – egy mélyen szántó elemzés elkészítéséhez. [Jelenkori összegezés, némi visszapillantással. A vajdasági magyar helytörténeti irodalom a XXI. század legelején. Létünk, 34. évf. 2. (2004) sz. 104–127.] Itt említhetjük még meg Gábrity Molnár Irén írását is (A magyar nyelvű tudományos könyvkiadás a Vajdaságban az utóbbi másfél évtizedben. In Simon Attila szerk.: A határon túli magyar könyvkiadás. Somorja–Dunaszerdahely, 2005, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum.)

[Lennert Géza: Az utca bolondja]